

Любов Дубровіна,

директор Інституту рукопису НБУВ,
чл.-кор. НАН України

Бібліотечна діяльність емігрантських українознавчих центрів у 20–30-х роках ХХ ст.

У статті висвітлено бібліотечну діяльність основних наукових центрів, провідних закладів освіти, культури, громадських утворень, видавництва української діаспори в Австрії, Чехо-Словацькій республіці, Франції, Німеччині, Канаді, Польщі у міжвоєнний період. Автор наголошує, що заснування українських бібліотек, музеїв, видання книг рідною мовою, їх експонування на виставках, проведення інших культурно-мистецьких заходів – все це допомагало українцям-емігрантам зберігати національно-культурну ідентичність, відчувати себе невід’ємною складовою великого українського народу.

Розкрито внесок окремих вітчизняних діячів науки і культури, зокрема Л. Биковського, І. Рудичіва, С. Сірополка, В. Тернопільського, у розвиток бібліотек та пропаганду української книги.

Ключові слова: бібліотеки української еміграції.

The article highlights library activities of the major scientific centers, leading institutions of education, culture, science and scientific societies of Ukrainian Diaspora; it also highlights publications of library and book studies in Austria, Republic of Czechoslovakia, France, Germany, Canada and Poland. Among such centers are universities, scientific institutions, public organizations and publishers. They were collecting editions of books and periodic publications, displaying exhibits of Ukrainian Book, creating different approaches to book promotion.

Contribution of the Ukrainian figures of science and culture to the development of libraries and promotion of books is emphasized in this article. Particular attention is paid to Levko Bykovskiy, Ivan Rudychev, Stepan Siropolk, V. Ternopilsky and others.

Keywords: libraries of the Ukrainian emigration.

Розвиток української бібліотечної справи ХХ ст. важко уявити без бібліотечної та бібліографічної діяльності провідних закладів освіти, культури, науки та наукових товариств української еміграції 20–30-х рр. у Чехо-Словаччині, Франції, Польщі, Німеччині, Канаді, інших країнах. Всі вони створювалися з метою самозбереження та самоствердження українців на вигнанні, розбудови на чужині власного культурного простору. Такою культурною працею на еміграції українці прагнули не лише врятувати свою національно-культурну ідентичність, а й, як наголошувалося у Зверненні Головної Української еміграційної ради (Париж, 1930 р.), проводити активну пропаганду за кордоном, самоорганізуватися та розвивати наукову, громадську діяльність «задня освідомлення народів світу, європейських держав про визвольну боротьбу, національні цілі, український народ, його минуле й майбутнє»¹.

Найактивніше українська еміграція у ті роки діяла у **Чехо-Словацькій республіці**. І це цілком закономірно, адже саме тут опинилася найбільша кількість вітчизняних науковців, політичних та

державних діячів після падіння УНР. Та й президент Т. Масарик прихильно ставився до емігрантів. Саме з його ініціативи ЧСР кредитувала емігрантські організації, що перебували під опікою різних міністерств. За його допомогою також було створено у 1921 р. Український громадський комітет під орудою Миколи Шаповала². За такої підтримки стали можливими організація та повнокровне існування цілої низки потужних установ: Українського Вільного Університету (1921), Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова (1924), Українського інституту громадознавства, Української господарчої академії у Подєбрадах (1922), Музею Визвольної Боротьби України в Празі (1925), Українського історично-філологічного товариства та багатьох інших громадських утворень, де діяли бібліотеки, розвивалася бібліотечна справа³.

Спочатку була спроба організувати потужний центр у Відні, звідки веде свою історію Український Вільний Університет з січня 1921 р. і де почало діяти Об’єднання українських видавців, котре започаткувало у 1921 р., під редакцією Д. Антоно-

вич, фаховий безпартійний орган – бібліографічний журнал «Книга». На жаль, вийшов лише один номер цього журналу зі статтями М. Грушевського, І. Борщака, оглядом шкільних видань С. Черкасенка. У ньому висвітлювалося також літературне життя, діяльність Видавничого товариства, українського бібліографічного гуртка у Відні. Саме у цьому номері було започатковано літопис українських публікацій за 1918 р. (висвітлені праці І. Калиновича)⁴.

Але центром суспільно-політичного, культурно-життя українців в еміграції стала все-таки Прага, яка протягом 1922–1939 рр. виступала провідним видавничим емігрантським центром – виходило більше 90 українських періодичних видань⁵. Перебуваючи за межами Батьківщини, наші співвітчизники прагнули до збереження національних коренів, науки, культури, освіти і плекали надію про відновлення української державності.

Якщо говорити про книговидання, бібліотечну діяльність в еміграції, то, насамперед, слід згадати бібліотеку *Українського Вільного Університету* (УВУ). Перший вищий науковий заклад в еміграції був заснований 17 січня 1921 р. у Відні Союзом українських журналістів і письменників. Наприкінці вересня 1921 р. університет офіційно, за постановою Міністерства закордонних справ Чехо-Словацької республіки від 16 вересня 1921 р., був переведений до Праги, у приміщення Карлового університету. На той час це був єдиний український університет у світі, де зібралася потужна наукова громада, вимушена будувати своє життя за межами Батьківщини. УВУ мав два факультети: філософський, з відділами – історико-філологічним і природничо-математичним, та права і суспільних наук. У педагогічному процесі брали участь відомі вчені, досвідчені викладачі, культурні та громадські діячі. Серед них: Д. Дорошенко, Д. Антонович, М. Лозинський, С. Смаль-Стоцький, О. Колесса, З. Кузеля, А. Артемович, М. Сабат, І. Мірчук, І. Горбачевський, І. Ганицький, С. Рудинський, С. Дністрянський, С. Шелухін, Д. Коропатницький, В. Старосольський. Протягом короткого часу було організовано видання підручників, курсів лекцій, монографій, власного наукового збірника УВУ.

Бібліотеку УВУ заснували у 1922 р. Професор Д. Антонович був її директором упродовж 17 років. Він же очолював бібліотечну комісію, куди входили також Д. Дорошенко і В. Старосольський⁶. У 1939 р. бібліотеку очолив О. Гайманівсь-

кий. Він завершив інвентаризацію фондів, підготував каталог бібліотеки, налагодив постійний книгообмін із Слов'янською бібліотекою у Празі.

Бібліотека формувалася зусиллями самої громади, за рахунок пожертв, власних видань, обміну книжками і лише незначною мірою – купівлі. Поповнювали фонди також студенти та студентські наукові товариства, зокрема Група Української національної молоді високих шкіл ЧСР при Українській академічній громаді у Празі. У 1927 р. бібліотека нараховувала вже близько 5 тис. книг, а станом на 1938 р. – понад 10 тис. видань⁷. Хоча бібліотека завжди перебувала у важкому матеріальному становищі і майже не фінансувалася, зібраний українськими прихильниками науки і культури, студентами, викладачами, добродіями бібліотечний фонд зіграв значну роль у підтримці науки і культури української еміграції.

Бібліотека *Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова* (далі – УВПІ) була заснована одночасно з Інститутом і також складалася переважно з видань УВПІ (продукції видавництва «Сіяч»), навчальних посібників та підручників, комплектів видань НТШ, енциклопедичних видань, а також придбаних колекцій книжок громадського і політичного діяча Т. Олексюка, дійсного члена НТШ, письменника, літературознавця, засновника і редактора журналу «Українська хата» П. Богацького та ін. Упродовж тривалого часу бібліотека перебувала у віданні Ф. Стешка, відомого українського музикознавця, культурно-освітнього діяча, Голови Сенату УВПІ у справах бібліотеки, який закінчив дворічні бібліотечні курси при Карловому університеті у Празі. Завдяки його зусиллям бібліотека сформувала цінний фонд історико-культурної спадщини, у т. ч. музичну колекцію. Завідувачами бібліотеки були: з 1923 р. С. Репецький, адвокат, політичний діяч і публіцист, а з 1926-го – **О. Шаповал**. Вагомий внесок у розвиток бібліотеки зробили М. Самойлович і П. Зленко. Бібліотека мала фонди універсального характеру, активно комплектувалася, поповнювалася періодичними виданнями (більше 42 назв). У 1933 р. вона нараховувала понад 10 тис. назв і виконувала публічні функції: її фонди були відкриті усім бажаючим. Бібліотека існувала до закриття УВПІ у 1933 р. Згодом її фонди розподілили між Слов'янською бібліотекою у Празі та українською гімназією у Модржанах⁸.

Важливу роль в отриманні інженерної освіти емігрантами відіграла *Українська господарча академія* (УГА) в Подебрадах, створена у 1922 р.

Українським громадським комітетом у Празі за фінансової підтримки Міністерства закордонних справ ЧСР. При ній функціонувало Видавниче товариство, яке видавало підручники, наукові праці, зокрема було налагоджено випуск «Записок Української господарчої академії»⁹. Журнал «Українське книгознавство» готувався до друку гуртком бібліофілів при УГА під керівництвом **Л. Биковського**. На сторінках видання друкувалися книгознавчі та бібліографічні праці, у т. ч. і самого Л. Биковського, на той час вже знаного бібліографа та книгознавця – «Українська бібліографія на еміграції», «Книгоживання», «Бібліотековіана Національної бібліотеки України», «Матеріали до історії Українського бібліологічного руху»¹⁰ тощо.

УГА мала фундаментальну бібліотеку з фондом понад 30 тис. томів фахової літератури. Її організував Л. Биковський¹¹. У бібліотеці було реалізовано багато бібліотечнознавчих ідей самого засновника. Вона мала книжковий магазин, робочі приміщення, приміщення для каталогів, читальний зал, підручну бібліотеку. Як і в усіх вишах, керівним органом бібліотеки була бібліотечна комісія, яку обирала рада професорів, виконавчим – директор бібліотеки. Комісію очолював В. Чередиєв. Внутрішньобібліотечними справами відала бібліотечна рада. Очолювали бібліотеку колишній член Української Центральної Ради, міністр і посол УНР у Відні Г. Сидоренко та видатний політичний діяч, вчений І. Мазепа. У бібліотеці працювали відомі українські вчені, громадські діячі, зокрема Л. Биковський, М. Омелянович-Павленко¹². Після ліквідації УГА більша частина фондів бібліотеки потрапила до Чехо-Словацької хліборобської Академії в Празі. Інша залишилася в Українському технічно-господарському інституті (УТГІ)¹³.

Бібліотека містилася в історичному замку короля Юрія з Подебрад. У фонді переважала соціально-економічна та інженерно-агрономічна література, однак певну його частину становили й історичні, географічні, філологічні видання¹⁴.

Громадські осередки також створювали свої бібліотеки. У зв'язку з цим слід згадати Українське товариство прихильників книги на чолі із **С. Сірополком** та Українське історико-філологічне товариство на чолі з **Д. Антоновичем**. Започаткована ними видавнича та бібліотечна діяльність мала велике значення для подальшого розвитку українознавчих досліджень, формування на еміграції острівка національної культури та науки, який допомагав українцям зберегти національну ідентичність.

Українське товариство прихильників книги (далі – УТПК) було засноване як творча організація бібліографів, бібліотекарів, книговидавців після проведення у 1926 р. IV Міжнародного бібліотечного з'їзду в Празі. Товариство створювалося зусиллями І. Калиновича, О. Лотоцького, С. Сірополка, Д. Антоновича, Л. Биковського. Ним керували С. Сірополко, Є. Вировий, Ю. Тищенко¹⁵.

УТПК збиралося щомісячно, на засіданнях обговорювалися питання історії та мистецтва книги, особливості української книги, наукові дослідження вчених у галузі книгознавства, бібліографії та бібліографічного репертуару української книги, бібліотечнознавства тощо. Значна увага приділялася популяризації української книги, проводилася активна виставкова та лекційна робота. Членами та активними діячами УТПК були: С. Сірополко, В. Біднов, Є. Вировий, Д. Антонович, В. Січинський, П. Богацький, В. Сімович, Д. Чижевський, П. Богущкий, П. Зленко, С. Кандиба, О. Колесса, І. Мазепа, К. Мацієвич, І. Мірний, М. Мухін, С. Наріжний, О. Шаповал, В. Щербаківський, А. Яковлів та ін. Станом на 1 січня 1929 р. товариство налічувало 69 осіб, входили туди і колективні члени (УГА, УВПІ та ін.). На установчих зборах 5 січня 1927 р. під головуванням проф. Д. Антоновича ухвалили назву, статут та обрали Управу у складі: С. Сірополко – голова, С. Вировий – заступник, Ю. Тищенко-Сірий – секретар¹⁶. У 1934 р. Головою УТПК було обрано В. Січинського, архітектора, графіка, мистецтвознавця, члена НТШ у Львові¹⁷.

УТПК мало свій «Бюлетень Українського товариства прихильників книги в Празі», на сторінках якого публікувалися відомості про діяльність Товариства. Пізніше з'явився часопис «Книголюб» (виходив протягом 1926–1932 рр.), відповідальним редактором котрого був С. Сірополко. У журналі публікувалися наукові праці представників усіх трьох українських вищих шкіл Чехословаччини, довідки чеських бібліографів. Однак головним джерелом публікацій слугували доповіді членів Товариства на засіданнях та матеріали дискусій. У кожному числі розміщувалася хроніка.

Часопис постійно друкував бібліографічні огляди емігрантських та радянських видань, матеріали з бібліографії, книгознавства, бібліотечної та виставкової діяльності, діяльності емігрантських видавництв, книжкової справи. У Товаристві активно діяли Бібліотечно-бібліографічна та Редакційно-видавнича комісії. Головою Бібліотечно-бібліографічної комісії був В. Січинський, секре-

тарем – П. Зленко. Саме вона розпочала реєстрацію усіх нових українських видань поза межами Наддніпрянської України та Польщі, включаючи публікації на етнічних землях, облік стародруків у зарубіжних бібліотеках. І хоча така реєстрація проводилася на сторінках «Книголюба» лише у 1927 р., а надалі була припинена, як і реєстрація періодичних видань, бібліографічну україніку все-таки вдалося започаткувати. Натомість, з 1 по 15 число часопис розміщував рубрику україніки іноземними мовами¹⁸.

Журнал публікував і статистику друків української еміграції П. Зленка: за 1919–1930 та 1929–1931 рр., подану в «Книголюбі» за 1930 р. та окремим виданням. Також з'являлося багато видань, де містилися пристатейна бібліографія, бібліографічні огляди та списки праць. Сред них: В. Біднова «Релігійні видання на Україні в 1917–1919 рр.», «Праці проф. Голубева з історії України», «Бібліографічна діяльність о. Євфимія Сіцінського»; В. Сімовича «Таборові видання під час світової війни», «Бібліографія творів О. Кобилянської»; С. Сірополка «Книгознавство на Великій Україні», «Книгознавство в Галичині» та ін. С. Сірополко розпочав реєстрацію українських друків по бібліотеках Чехо-Словаччини¹⁹. Працюючи з бібліографією, П. Зленко вперше звертає увагу на необхідність збирання відомостей про всі видання еміграції та самих видань у бібліотеках України, а також створення спеціальної бібліотеки. Як відомо, мрія дослідника здійснилася лише у 90-х роках ХХ ст. Вже за незалежності у Києво-Могилянській академії було створено Бібліотеку української діаспори.

Л. Биковський організував бібліотеку Товариства, де вдалося зібрати значну кількість емігрантських видань міжвоєнного часу, і не лише чехословацького сегмента. І хоча її фонди налічували лише 114 видань, зібраних за 1928–1929, 1930 та 1934 рр., вона мала неабияку цінність за своєю фаховою приналежністю. УТПК брало активну участь у IV Міжнародному конгресі бібліотекарів і друзів книги у липні 1926 р. у Празі, в рамках якого вдалося організувати виставку української книги²⁰.

Особливо помітною була діяльність УТПК, пов'язана з проведенням виставок української книги, колекційних видань, екслібрисів видатних вітчизняних художників, книжкової графіки. Товариство налагоджує тісні контакти з Українською бібліотекою ім. Симона Петлюри у Парижі і допомагає укомплектувати її празькими виданнями.

До переобрання в 1934 р. головну роль у Товаристві відіграв С. Сірополко, який не лише організовував повсякденну роботу УТПК, а й підтримував контакти з профільними установами, вченими з різних країн, вирішував творчі питання з УНІК. УТПК зав'язав контакти з багатьма спорідненими товариствами і науковими установами, серед котрих були УНІК, Книжкова палата, Бібліографічна комісія НТШ, Бібліографічне товариство Одеської спілки бібліотекарів і приятелів книги у Празі, Спілка польських бібліотекарів та ін.²¹

Ще однією науковою установою, яка активно займалася бібліотечною діяльністю, був *Український інститут громадознавства* (далі – УІГ). Він виник у 1924 р. на приватних засадах, згодом був перейменований в Український соціологічний інститут. Тут працювали такі видатні постаті, як В. Левинський, Г. Паламар, В. Коваль, В. Винниченко, Ф. Щербина, Ф. Якименко, Я. Ярема, О. Ейхельман, С. Шелухін, С. Русова, С. Бородаєвський, Д. Антонович, Л. Білецький, І. Кабачків, В. Петров, Д. Дорошенко, О. Шульгин та ін. Бібліотека інституту формувалася з книжок, виданих УІГ та за рахунок подарунків, купівлі, переважно періодичних видань із суспільствознавства. Книжковий фонд бібліотеки у 1930 р. становив понад 10 тис. видань²². Велика роль в організації діяльності УІГ належала М. Шаповалу.

При УІГ було створено *Український національний музей-архів*, який увібрав у себе частину матеріалів Головного військово-історичного музею-архіву, перевезеного М. Обідним із Тарнова до Праги. Директором музею обрали Н. Григорііва, членами – генерала В. Петрова і проф. Я. Славіка. Музей мав цінний фонд преси, його експозиції поповнювалися рідкісними виданнями, пам'ятками з історії українського війська, архівними документами. Відділ преси був представлений 874 комплектами часописів, 220 комплектами журналів, 164 збірками депонованих видань тощо.

У 1930 р. книжкові та архівні фонди музею, бібліотека УІГ були передані *Українському історичному кабінету* у Празі, який вважався автономною структурою Російського закордонного історичного архіву при Міністерстві закордонних справ ЧСР. Очолював цей кабінет директор Російського архіву Як Славік, співробітниками були М. Обідний і А. Животко. Український історичний кабінет у Празі заснували з метою проводити історичні студії. Його архів і бібліотека зберігали понад 200 тис. архівних документів, 15 тис. книжок та понад 100 тис. періодичних видань, преси з

усіх країн світу. Лише протягом 1931 р. 137 редакцій безкоштовно надіслали свої видання до Кабінету. Крім фондів Українського національного музею-архіву великою цінністю у Кабінеті була бібліотека В. Липинського. До речі, матеріали Кабінету надавалися у вільне користування дослідникам²³.

Громадські організації в Празі і Подєбрадах також опікувалися бібліотечною діяльністю. Серед них варто згадати *Українське історично-філологічне товариство* (далі – УІФТ), засноване у 1923 р. професорами філософського факультету УВУ Д. Антоновичем, В. Бідновим, Д. Дорошенком, О. Колесою, В. Щербаківським. Очолював його П. Андрієвський, відомий біолог, професор.

УІФТ провадило значну наукову роботу, видавало свої «Праці», організувало вшанування пам'яті видатних вітчизняних вчених, урочисті зібрання НТШ у Львові, обговорення наукових доповідей. Його члени брали участь у міжнародних наукових конгресах, нарадах. За п'ять років свого існування УІФТ провело 130 наукових засідань. Найбільшу активність виявляли В. Біднов, В. Щербаківський, Д. Антонович, Л. Білецький, Д. Чижевський, Д. Дорошенко, Б. Крупницький, С. Шелухін, С. Наріжний та ін. Це Товариство зіграло значну інтегруючу роль в українській еміграції. Завдяки його зусиллям було видано 47 праць з археології, історії, мистецтвознавства, літератури, архітектури²⁴.

Український громадський видавничий фонд (УГВФ) засновано у 1921 р. на чолі з Бюро (голова – Є. Вировий, заступники В. Королів і Б. Балаш). Членами його видавничої ради у різні роки були М. Макаренко, Я. Ярема, М. Галаган, Н. Григорієв, П. Богацький, Гр. Щербина, М. Шаповал – усього понад 100 індивідуальних та колективних членів з усіх країн світу, де існували українські емігрантські установи. УГВФ проводив велику видавничу роботу. Друкувалися українські книжки, підручники, наукова література з економіки, медицини, біології, лісівництва, літературознавства і мовознавства, мистецтва, історії, художні твори, довідкові видання, видавалися каталоги, організувалися виставки. Значна увага приділялася поширенню книг через книгарні, наукові та просвітницькі товариства, книгоспілки, у т. ч. робилися спроби поширювати свою друковану продукцію в Україні²⁵.

Товариство Музею визвольної боротьби України у Празі володіло надзвичайно цінною колекцією архівних документів та книжок. Вона сформувалася внаслідок широкої збирацької діяль-

ності, завдяки дарам від численних українських інституцій в еміграції з Праги, Берліна, Варшави, Відня, міст США, приватним внескам окремих осіб. У комплектуванні фондів музею взяли участь відомі українські вчені, громадські діячі, численні наукові товариства. Колекція документів з історії військового руху, зібрана живими учасниками та свідками подій 10–20-х років ХХ ст., вважалася унікальною. Бібліотека товариства у своєму складі мала понад 40 окремих зібрань (у т. ч. В. Коваля, М. Аркаса), численні дари з автографами, фотографії, часописи, різні матеріали, що видавалися в таборах українських полонених періоду Першої світової війни та Української революції 1917–1920 рр. Великою цінністю були фонди стародруків та рідкісних видань, колекція «Шевченкіани» тощо. У бібліотеці відкрили авторський відділ, де почали збирати друковані праці сучасників: до кінця 1937 р. вдалося зібрати 1271 назву творів. Провідна роль у комплектуванні фондів належала С. Смаль-Стоцькому. Після війни це унікальне зібрання рукописів, архівних документів та книжкових колекцій було, на жаль, розпорошено²⁶.

У 1924–1925 рр. значним емігрантським центром стає **Франція**, куди переїхало багато українців з Польщі. Тут створюється Союз українських емігрантських організацій на чолі з Генеральною радою в Парижі, який об'єднав понад 10 громад. Водночас українська еміграція у Франції згуртовується навколо Української бібліотеки ім. Симона Петлюри у Парижі, яка згодом посіла особливе місце у бібліотечній справі та національно-просвітницькій діяльності.

Українська бібліотека ім. Симона Петлюри у Парижі була заснована за ініціативою В. Прокоповича на вшанування пам'яті Голови Директорії УНР Симона Петлюри, який трагічно загинув у 1926 р. Спочатку вона існувала при редакції часопису «Тризуб». У 1929 р. французька влада офіційно затвердила статут Товариства «Українська бібліотека ім. Симона Петлюри у Парижі» і установа була відкрита для відвідувачів. Там працювали такі відомі вчені, як О. Удовиченко, Іл. Косенко, О. Шульгин, І. Рудичів, почесними її членами були директор Українського наукового інституту у Варшаві О. Лотоцький та професор Українського Вільного університету в Празі С. Смаль-Стоцький²⁷.

Провідна роль в організації бібліотеки, поповненні і збереженні фондів належала її першому директору – **І. Рудичіву**. Бібліотека комплектувалася усіма виданнями українців у Франції та інших країн, де існували центри політичної

еміграції українців, а також архівами (зокрема, там зберігалися документи періодів Української революції 1917–1920 рр. та «Визвольної боротьби», документи, фото видатних діячів українського визвольного руху, які передавалися разом з матеріалами про життя еміграції та книжковими подарунками). До складу бібліотеки входив музей (Кімната пам'яті С. Петлюри), було створено також музейно-архівну «Петлюровіану».

Бібліотека заснувала інститут своїх представників на місцях, які допомагали комплектувати її фонди та обмінюватися книжками з тамтешніми українськими осередками. Багато зробили для становлення бібліотеки та музею В. Королів-Старий, Ів. Шендрик, А. Антончук, Л. Янушевич. Крім представників на місцях бібліотека мала й декілька філій у Франції та Люксембурзі (зокрема, у Шалегі та Оден-ле-Тіші, Греноблі, Люн і Єш у Люксембурзі). Тамтешні українські громади передали бібліотеці свої архіви, книгозбірні. Вони залишалися на своїх місцях як філії центральної інституції. Перед війною бібліотека нараховувала близько 13 тис. томів різноманітної українознавчої літератури. У її фондах зберігалася також значна кількість колекційних музейних та архівних документів, листів, мап, праць, портретів видатних діячів, колекція світлин (понад 1340 фотографій) та автографів. Про діяльність бібліотеки, її нові надходження, численні дари від різних осіб постійно повідомлялося на сторінках «Тризуба» протягом 1929–1940 рр.²⁸

Вражає самовіддана праця І. Рудичіва, який присвятив бібліотеці увесь свій час, та деяких її працівників, зокрема, Л. Перфецького, О. Шульгіна та ін. Бібліотека досить швидко перетворилася у центр науково-культурного життя. Тут постійно проводилися вечори пам'яті С. Петлюри, святкування різних знаменних дат, проходили засідання лекторію. Останній мав особливо велике значення, адже там читали лекції видатні українські вчені, які репрезентували не лише громаду Парижа. Лекторів запрошували з різних емігрантських центрів Європи. Коло проблематики було досить широким: історія, література, порушувалися політологічні, соціопсихологічні та історико-культурологічні питання, висвітлювалися історія бібліотечної та видавничої справи, проблеми бібліографії тощо. Лекційна робота бібліотеки також перебувала у полі зору журналу «Тризуб».

Нечисельна українська еміграція в **Німеччині** була представлена переважно членами Союзу визволення України, які працювали у таборах поло-

нених, співробітниками різних ліквідаційних українських урядових та громадських інституцій, утікачами, які гуртувалися навколо П. Скоропадського, або приїхали з німцями, та українською академічною молоддю, котра навчалася у вищих навчальних закладах Німеччини. Для розвитку вітчизняної бібліотечної справи велике значення мала діяльність «Спілки студентів-українців». Вона була заснована у 1921 р., а вже у 1923-му згуртувала навколо себе понад 200 студентів. Спілка видавала конспекти лекцій, виклади і доповіді, допомагала студентам матеріально. Серед іншого вона створила бібліотеку, організувала роботу читальні. У 1933 р. це об'єднання реорганізувалося у «Спілку українців у Німеччині»²⁹.

Помітною була діяльність Бібліотеки газети «Українське слово», яка виходила у 20-х рр. у Берліні під егідою «Українського наукового інституту», яким опікувався Павло Скоропадський. Вона створювалася на базі видань газети. А це були твори українських письменників Т. Шевченка, І. Котляревського, Д. Дорошенка, Б. Лепкого, О. Стороженка, П. Куліша, В. Андрієвського та багатьох інших, а також мистецькі монографії, підручники, словники³⁰. Свої бібліотеки мали деякі громадські організації, наприклад, Берлінський відділ Українського Червоного Хреста, Спілка об'єднаних громадських і добродійних організацій у Німеччині під головуванням Д. Дорошенка, невеличкі бібліотеки існували і в таборах для полонених.

Вагомий внесок у формування фондів українських бібліотек робили емігрантські видавництва, що діяли на території Німеччини: «Українська накладня», «Видавництво української молоді», «Космос», Українське книгознавство» та ін. Видавництво «Українська накладня», організоване Я. Оренштайном, видавало серії «Бібліотека українських класиків і сучасних письменників», «Бібліотека романів», «Музичне видавництво «Україна», «Нові виховничі шляхи», «Дитяча бібліотека», «Нова бібліотека», «Бібліотека драматичних творів», «Соціально-політична бібліотека», «Бібліотека кримінальних романів»³¹. Цією друкованою продукцією поповнювалися як прилавки книгарень, так і фонди бібліотек.

В **Австрії** центром емігрантської бібліотечно-видавничої справи став Відень. Тут виходило багато українських видань. Зокрема, В. Винниченко видавав свій тижневик «Нова доба»; В. Липинський – збірник «Хліборобська Україна»; лікар-бактеріолог В. Піснячевський – тижневик «Воля», О. Олесь – часопис «На переломі» тощо. Діяла

(хоча й недовго) «Всеукраїнська національна рада», створена після розпаду Австро-Угорської імперії, головою котрої став С. Шелухін, заступниками – О. Греков та Р. Перфецький, а секретарем – М. Залізник. У Відні розгорнули свою діяльність еміграційний уряд ЗУНР Є. Петрушевича українське студентське товариство «Січ», засноване у 1919 р. М. Грушевським та його соратниками – П. Христюком, М. Чечелем, М. Шрагом; **Український соціологічний інститут**. Завдяки зусиллям співробітників останнього вдалося налагодити видавничу діяльність, сформувати українську політичну бібліотеку³².

У **Польщі**, де опинилася значна кількість інтернованих військ Армії УНР, умови для культурно-просвітницької діяльності були набагато гіршими. Таборове життя їй зовсім не сприяло³³. Але ж, наприкінці 1920 р. на території Польщі перебувало понад 30 тис. інтернованих і мешкало близько 100 тис. українців. Тому національно-культурна робота з цим контингентом, організація його духовного життя були вкрай необхідними.

Просвітницькою діяльністю таборів керував В. Прокопович, який у січні 1918 р. очолював міністерство освіти в уряді УНР, а надалі – у 1929–1939 рр. – працював редактором тижневика «Тризуб» у Парижі. Завдяки його зусиллям на польських теренах розгортається видавнича діяльність, друкуються підручники, періодичні видання, засновуються громадські просвітницькі товариства, які мали свої бібліотечки, де зберігалися не лише таборіві видання, а й твори класиків української літератури³⁴.

Невеличкі бібліотеки вдавалося створювати і безпосередньо у таборах інтернованих. Культурно-освітній відділ Армії УНР навіть спромігся налагодити тут видавничу діяльність. У подальшому Управління з національно-освітньої справи перебрало на себе керівництво улаштуванням бібліотек, роботою культурно-освітніх гуртків, товариством «Просвіта», громадами тощо³⁵.

Після підписання Польщею миру з радянською Росією у жовтні 1920 р. та остаточної ліквідації таборів у 1924 р. з'явилися додаткові можливості для організації наукової і культурної діяльності. Хоча частина українців згодом й повернулася в Україну, створені ними громадські об'єднання, організації продовжували своє національне життя. Військові товариства, зокрема **Українське воєнно-історичне товариство** (засн. 1920 р.), у 20-х – на початку 30-х років налагодили значну збирацьку та видавничу діяльність. Велися активні пошуки

історичних документів, друкувалися книжки з історії українського війська. Товариство мало свій друкований орган – збірник «За Державність», виходила у світ бібліотека найважливіших праць³⁶. У одному з найбільших таборів Александрові Куявському у січні 1921 р. функціонували школи, читальні, товариства, гуртки, діяли театр ім. М. Садовського, хор, курси українознавства. Дивізійна друкарня видавала тижневик «Нове життя», «Релігійно-науковий вісник», часопис «Український стрілець», «Альманах» тощо. А загалом упродовж 1921–1924 рр. друкувалося 85 назв часописів, газет та журналів різного спрямування, які поповнювали українські бібліотеки та читальні у Польщі³⁷.

І все-таки основна роль в організації національно-культурного життя українців у Польщі належала **Українському центральному комітету** (УЦК), який постійно дбав про релігійні, культурні і освітні потреби емігрантів, організовував інтернати, видавництва, дитячі садки, спортивні товариства, спілки, школи, інші культурно-просвітні заклади, а також стаціонарні і пересувні бібліотеки. УЦК мав власні бібліотеку і книгарню. Бібліотека, заснована з видань, подарованих С. Петлюрою і О. Саліковським, у 1938 р. нараховувала 3,5 тис. книг, серед яких художні твори становили більшість.

Фонди бібліотеки поповнювалися переважно за рахунок українських видавництв. Так, у Варшаві з 1920 р. виходив часопис «Син України». Він видавав спеціальну серію «Бібліотека», в рамках якої друкувалася художня, історична та військова література. Нею і формували бібліотечні фонди. Цими проблемами переймалися також невеличкі видавництва численних товариств, зокрема, Спілки українських інженерів та техніків, Українського військово-історичного товариства, Української академії ім. Петра Могили та Івана Мазепи та ін.³⁸

Хоча бібліотека мала й невелику кількість книжок, вона відігравала важливу роль у житті емігрантів, оскільки тривалий час це була єдина українська книгозбірня у Варшаві, принаймні до заснування тут відповідних установ Українським науковим інститутом у Варшаві, корпорацією «Запорожжя» та мистецьким гуртком «Спокій». Поза польською столицею бібліотек у місцевих осередках практично не було. Тому УЦК організував 35 стаціонарних та кілька пересувних бібліотек при своїх відділах. Найбільшою після Варшави вважалася українська бібліотека при станції м. Каліша, де зберігалася понад 1,5 тис. книжок. Подібні бібліотеки були відкриті у Плотичому, Лодзі, Александрові Куявському, Барановичах та ін.³⁹

Істотний вплив на емігрантське життя справляв *Український науковий інститут у Варшаві* (УНІ-В), санкціонований Міністерством освіти Польської республіки і радою Варшавського університету 8 лютого 1925 р. У цій інституції працювали І. Огієнко, В. Заїкін, Р. Смаль-Стоцький, О. Лотоцький, В. Лепкий, В. Садовський, Д. Дорошенко, В. Біднов, П. Сулятинський, Г. Лазаревський, О. Бочковський, В. Лашенко та ін. Стипендіатами УНІ-В були С. Наріжний, Я. Яковлів та ін.⁴⁰ Численні наукові видання УНІ-В та його наукових комісій, семінарів поповнювали фонди українських бібліотек у Польщі, Чехословаччині, Франції, Німеччині. Перед самою війною УНІ-В зібрав українську бібліотеку, яка складалася з понад 9 тис. книжок та видань періодики. До неї входив архів М. Драгоманова, знайдений та придбаний Д. Дорошенком і директором УНІ-В О. Лотоцьким. Наукова робота співробітників інституту була сконцентрована на актуальних питаннях українознавства.

У цей час активізує книгознавчо-видавничу роботу І. Огієнко, він розробляє концепцію рідномовних видань, де видавничій справі, історії книги та бібліографії українських видань приділяється велика увага. За сприяння співробітників інституту створюється щомісячник «Рідна мова» (1932–1939), часопис «Наша культура» (1935–1939), формуються як реально, так і в бібліографічному репертуарі серії супутніх бібліотечок до цих видань, зокрема «Бібліотека українознавства», «Українська автокефальна церква» та ін.

У кожній країні перебування українські громади, наукові товариства, «Просвіта» прагнули створити українську бібліотеку, хоча б нечисельну. Серед них – бібліотека Українського Клубу в Женеві, який очолювали П. Чижевський, Д. Чижевський і Є. Бачинський; бібліотеки «Української хати» та Українського культурного об'єднання в Болгарії, де діяли курси українознавства. Досить часто відкривалися українські відділи в державних бібліотеках, наприклад, у Бельгії, Великій Британії.

У багатьох емігрантських центрах, де не було можливості створити наукову чи видавничу інфраструктуру, засновувалися «просвіти», товариства ім. Тараса Шевченка та інші організації, які формували просвітянські бібліотеки. Вони з'являлися у найвіддаленіших від України куточках світу – в Аргентині, Парагваї, Бразилії, на Далекому Сході⁴¹. Ці утворення відігравали важливу роль у патріотичному вихованні дітей емігрантів та збереженні національної культури.

У США, за даними В. Дорошенка, у цей період не існувало великих бібліотек. Лише «при деяких народних домах, наприклад у Філадельфії, функціонували невеликі і несистематичні книгозбірні»⁴².

А ось **Канада** була важливим ареалом просвітницької діяльності. Тут традиції читальень збереглися і набули розвитку. Найвідомішими були читальні «Просвіти» у Вінніпезі та Кенорі⁴³. Ці «просвіти» реалізовували повною мірою завдання, які ставили перед собою українські просвітники на материковій Україні: читальня перетворювалася у просвітницький та культурний клуб, де члени товариства збиралися почитати книжки та газети, послухати цікаву лекцію, поспілкуватися та розважитися грою у шахи, доміно тощо. При читальнях діяли різні художні гуртки, спортивні секції. Бібліотека була центром, навколо якого об'єднувалися українські діти та дорослі. Про це пише О. Цукорник у своїй праці «Ювілейна книга т-ва «Просвіта» в Кенорі, Онтаріо». Автор створив своєрідний літопис діяльності «Просвіти» (по 1965 р.), опублікував спогади її активних членів: «Бібліотека – не лише книгозбірня, хоча має найсуттєвіші праці з українознавства, а й центр культурного дозвілля, розваг, довідковий центр знань про Україну, її культуру, минуле і сучасне для всіх, хто нею цікавиться»⁴⁴. У Вінніпезі існував Інститут просвіти з унікальною бібліотекою художньої літератури⁴⁵.

Цілісну концепцію української читальні в еміграції створив **В. Тернопільський**. Він підготував своєрідний методичний посібник з організації читальні «Українська читальня або кожний українець повинен знати», який видала Українська видавнича спілка Українського голосу в Канаді⁴⁶. Книга містить корисні поради щодо організації діяльності читальні, проведення просвітницької та культурної роботи. У передмові видавництво чітко вказує мету видання: «аби розширити світогляд чоловіка в напрямі загальної освіти і культурно-просвітницьких цілей нашого народу»⁴⁷. Читач фактично мав перед собою інструкцію: як організувати читальню, провести збори заінтересованих осіб, протоколювати засідання, проводити фінансові розрахунки, розробити статут, його зміст, обрати раду або правління читальні, як скласти план роботи, заслухати звіти, визначити витрати, вибудувати систему культурних заходів. У книжці подано правила поведінки керівників та членів товариств, працівників читальні, зокрема, вказується на необхідність доброзичливої, тактов-

ної поведінки між собою та читачами. Розповідається як проводити збори, розробляти програму зборів, які основні вимоги висувуються до голови зборів (обирати людину «свідому та способну»), подаються правила поведінки на зборах та під час дискусії⁴⁸.

Автор коротко розкриває історію бібліотек, історію письменства, аналізує зміст фондів читальні. Дає поради, які книжки мають бути в бібліотеці: для простого народу та наукові. Останні мають відображати розвиток основних знань за галузями: історія, географія, етнографія, природничі та технічні книжки, правничі, господарські, медичні, філософські, педагогічні. Белетристика має включати повісті й оповідання, поезію, твори поетичні і драматургічні. Передбачалася й лекційно-просвітня робота: періодично організувати доповіді-лекції на різні теми. Характеризуючи діяльність читальні, автор пише, що вона має «обнімати всі інтереси життя ріжного віку, давати їм в себе місце, розвивати їх, плекати, вигляджувати, убагоднювати»⁴⁹. Бібліотека створюється на кооперативних засадах і фінансується коштом її членів, займається просвітньо-виховною роботою у найширшому значенні цього слова, є школою для неписьменних, курсом освіти для дітей, там засновуються співочий, драматичний та спортивний гуртки, проводяться дебати, вчені наради, концерти та прогулянки, організуються музеї, газетний відділ⁵⁰.

У Канаді культурними центрами еміграції були бібліотеки Українського народного дому у Вінніпезі та Торонто. Вінніпезька бібліотека була започаткована у 1921–1922 рр. збірками книг Товариства «Боян», Товариства ім. М. Заньковецької, Товариства ім. І. Котляревського, що зберігалися там з 1910 р. Її фонд літератури був представлений головним чином нотними та драматургічними виданнями. Ця найцінніша бібліотека в Канаді була зібрана завдяки зусиллям таких фахівців, як П. Попел, А. Буряник, Д. Скрига, П. Яцина та ін.

Бібліотека Українського народного дому у Торонто з 1917 р. існувала як Читальня Просвіти ім. Т. Шевченка і лише у 1925-му набула сучасної назви. Вона була започаткована дарунком В. Фарини та Д. Николяка. Останній був і першим її бібліотекарем⁵¹.

У Канаді існували і церковні греко-католицькі українські бібліотеки: Архієпископська Дієцезальна бібліотека у Вінніпезі, започаткована 1930 р. (фонд до 3 тис. томів), Василіанського монастиря в Мондері (Альберта), де зберігалася значна

кількість церковних книг, у т. ч. українських стародруків; Бібліотека о. Редемптористів у Йоркстоні, заснована у 1913 р. Серед греко-православних бібліотек найбільш помітними були бібліотека Інституту ім. М. Грушевського в Едмонтоні (1916), бібліотека Українського інституту ім. П. Могили⁵².

На еміграції громадські бібліотеки української книги часто створювалися при наукових та культурних осередках. Найактивнішими процеси створення видавництв української книги, формування бібліотек були у 20-ті роки, а у 30-х ця діяльність поступово згортається⁵³.

Бібліотечна, бібліологічна та бібліографічна діяльність в еміграції розвивалася завдяки самовідданим зусиллям цілої когорти українських вчених, просвітників, діячів бібліотечної справи, серед котрих найзначнішими постатями були Д. Дорошенко, Д. Антонович, Л. Білецький, С. Русова, Л. Биковський, С. Сірополко, І. Огієнко, І. Рудичів та ін.

Дієвим органом бібліологічної науки та практики у 20-х рр. став неперіодичний збірник «Українське книгознавство». Він видавався гуртком УГА на чолі з Левом Биковським, який працював у Національній бібліотеці Української держави, Кам'янець-Подільському університеті, мав спеціальну бібліотекознавчу та книгознавчу підготовку. Л. Биковський підтримував тісні контакти з відомими бібліотекознавцями та книгознавцями, які залишилися в Україні, передусім з Ю. Меженком. Часто публікувався на сторінках «Бібліологічних вістей», куди залучав і закордонних вчених, зокрема, Л. Живного та С. Уртель-Верчинського, які друкували свої статті, присвячені книгознавству, діяльності бібліографічних інститутів⁵⁴.

Перед війною Л. Биковський очолював Публічну бібліотеку у Варшаві. У цей період вчений підготував багато праць, присвячених діяльності Бібліотеки, а також цілу низку теоретичних статей, у т. ч. з питань бібліотечної педагогіки⁵⁵. Дотримуючись широкого розуміння поняття книгознавства як бібліології (поняття, що включало в себе і бібліографію, і бібліотекознавство), він публікує серію праць з питань бібліології, бібліографознавства, бібліотекознавства – «Книгозбірня Українського Бібліографічного Мікроба». Л. Биковський доводив, що розбудова незалежної держави не можлива без створення репертуару національної книжки, без заснування Національної бібліотеки, Книжкової палати, Бібліологічного

інституту та інших органів, пов'язаних з книжковою справою.

На сторінках різних тогочасних видань вчений відстоював свою точку зору стосовно теоретичних питань бібліології, бібліографії, у т. ч. української бібліографії на еміграції, книгознавства, книгокопсування, книговидання, організації бібліотечної справи, системи каталогів, розміщував інформацію про заснування Національної бібліотеки Української держави, бібліотеки УГА, огляди бібліологічної періодики, критичні бібліографічні та книгознавчі матеріали. Варто наголосити, що Л. Биковський уважно відстежував розвиток концепцій книгознавства, пропонував власні погляди на цю науку, публікував повідомлення світових бібліографічних центрів, інформував про бібліотечні новини з Києва, бібліотечну справу в Чехо-Словаччині та ін.⁵⁶

Не менш плідною була науково-практична діяльність Степана Сірополка, який видав не лише підручник, а й низку оригінальних праць з різних аспектів бібліотечної справи, української бібліографії. С. Сірополко тривалий час (до 1959 р.) жив і працював у Празі. Він обіймав посади професора УВПІ, Російського педагогічного інституту ім. Я. Коменського, був головою Союзу українських журналістів, засновником та редактором журналу «Книголюб». За його ініціативою було створено Товариство прихильників книги у Празі, яке об'єднало понад 100 українських науковців, митців, педагогів. Він редагував українську частину бібліографічного щорічника «Слов'янська книга», де публікував статті, присвячені книговидавничій справі, матеріали про наукову діяльність в українських бібліотеках, про бібліографію чеської книгознавчої літератури, пропагував українську книгу⁵⁷, активно долучався до комплектування емігрантських бібліотек.

Яскравим представником емігрантської бібліотечної справи був, без сумніву, Іван Рудичів, якому належить головна роль у створенні, комплектуванні, організації та врятуванні найціннішого фонду Української бібліотеки ім. Симона Петлюри в Парижі. Завдяки його ентузіазму, професійним здібностям вдалося перетворити бібліотеку, що комплектувалася виключно на пожертви, в один з найвпливовіших центрів культурного життя в еміграції, який об'єднував найкращих представників української діаспори, перетворив цю інституцію у взірць втілення ідеї об'єднання українців-емігрантів.

Як бачимо, реальна бібліотечна діяльність та на-

укові праці українських вчених, які жили і творили за межами Батьківщини, становлять вагомий внесок у розвиток теорії і практики вітчизняної бібліотечної справи.

Примітки

¹ Наріжний, С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939: матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої. – К., 1999. – С. 141.

² Федорук, О. Передмова до праці Симона Наріжного // Наріжний, С. Українська еміграція. – С. 3–5.

³ Биковський, Л. Бібліотечна справа у Чехословаччині. – Подєбради. – 1928. – 104 с.

⁴ Федорова, О. До історії виходу українського емігрантського журналу «Книга» (Австрія, 1921 р.) // Вісник Книжкової палати. – 1996. – № 3. – С. 23–25.

⁵ Федорук, О. Передмова до праці Симона Наріжного // Наріжний, С. Українська еміграція. – С. 6.

⁶ Віднянський, С. Заснування та діяльність Українського Вільного університету – першої української високої школи за кордоном (1921–1945) // Український історичний журнал. – 1993. – № 11–12. – С. 68–80.

⁷ Заремба, Олесь. Видавнича та бібліотечна діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині (1918–1939). – К., 2006. – С. 18–19, 28–29.

⁸ Зленко, П. Бібліотека Українського педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі // Книголюб. – 1928. – Кн. III–IV. – С. 50–55.

⁹ Видавниче Товариство при Українській господарській академії в ЧСР // Бібліологічні вісті. – 1923. – № 4. – С. 115–117.

¹⁰ Биковський, Л. Книгоживання // Українське книгознавство. – Подєбради, 1922. – Ч. 2. – С. 4–19; *він же*: Українська бібліографія на еміграції // Українське книгознавство. – Подєбради, 1922. – Ч. 1. – С. 1–32.

¹¹ Биковський, Л. Докладна записка про організацію бібліотеки при Українській Господарській Академії в ЧСР // Українське книгознавство. – Подєбради, 1922. – Ч. 3. – С. 20–25.

¹² Биковський, Лев. Бібліотека Української Господарської Академії. – Женева, 1947.

¹³ Заремба, Олесь. Видавнича та бібліотечна діяльність... – С. 56–62.

¹⁴ Биковський, Л. Кабінет народного господарства та економічні семінари УГА // Українська Господарська Академія в ЧСР (1923–1935). – Нью-Йорк, 1972. – С. 67–73, *він же*: У службах української книжки / Л. Р. Винар. Я. Д. Ісаєвич (упор.). – Львів; Нью-Йорк, 1997. – 327 с.

¹⁵ [Товариство прихильників української книги та бібліографічний часопис] // Бібліологічні вісті. – 1926. – № 3. – С. 82.

¹⁶ Чорний, В. В. Діяльність українського товариства прихильників книги у Празі і журнал «Книголюб» (1927–1932) // Записки ЛНБ. – Львів, 2000. – Вип. 7/8. – С. 173–180.

- ¹⁷ *Заремба, Олеся*. Видавнича та бібліотечна діяльність... – С. 80–95.
- ¹⁸ *Чорній, В. В.* Діяльність українського товариства... – С. 176–178; *Заремба, Олеся*. Видавнича та бібліотечна діяльність... – С. 77–78;
- ¹⁹ *Зленко, П.* Друки української еміграції // Книголюб. – 1930. – С. 228–241; *він же*: Бібліографічний покажчик наукових праць української еміграції. 1929–1931. – Прага, 1932. – 154 с.
- ²⁰ IV Міжнародний бібліологічний з'їзд (Конгрес бібліотекарів і прихильників книги) // Бібліологічні вісті. – 1926. – № 3. – С. 80–82.
- ²¹ *Чорній, В. В.* Діяльність українського товариства... – С. 175.
- ²² *Заремба, Олеся*. Видавнича та бібліотечна діяльність... – С. 63–71.
- ²³ *Заремба, Олеся*. Видавнича та бібліотечна діяльність... – С. 73–75; *Наріжний, С.* Українська еміграція. – С. 33–34.
- ²⁴ *Наріжний, С.* 15 літ діяльності Українського історико-філологічного товариства в Празі. 1923–1938. – Прага, 1940. – С. 1–16; *він же*: Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Прага, 1942, – Ч. 1. – 367 с.; *він же*: Українська еміграція. – С. 35–46.
- ²⁵ *Гальчук, Л.* Український громадський видавничий фонд у Празі // Бібл. вісник. – 1998. – № 1. – С. 43–46. Додаток: видання та співробітники УГВФ. *Заремба, Олеся*. Видавнича та бібліотечна діяльність... – С. 114–126.
- ²⁶ *Заремба, Олеся*. Видавнича та бібліотечна діяльність... – С. 127–151.
- ²⁷ *Жуковський, Аркадій*. Українська бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі // Український археографічний щорічник. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 439–441; *Наріжний, С.* Українська еміграція. – С. 35–46; *Михальчук, В.* Українська бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі: заснування, розвиток, діяльність (1926–1998). – К., 1999. – 650 с.; *Палієнко, Марина*. Українська бібліотека імені Симона Петлюри у Парижі в світлі документів українських архівів // Пам'ять століть. – 2006. – № 1. – С. 91–108.
- ²⁸ *Палієнко, Марина*. Українська бібліотека імені Симона Петлюри. – С. 95–99; *Наріжний, С.* Українська еміграція. – С. 35–46.
- ²⁹ *Наріжний, С.* Українська еміграція. – С. 95–105.
- ³⁰ *Погребенник, Ф.* Бібліотека «українського слова» в Німеччині // Бібл. вісник. – 1995. – № 1. – С. 29–31.
- ³¹ *Романюк, І. Р.* Українська книга в Німеччині (1914–1939) // Записки ЛНБ. – Львів, 2000. – Вип. 7/8. – С. 113–121; *Швагуляк, М.* Українська політична еміграція в Німеччині у 30-х роках ХХ ст. // Українська еміграція. – Львів, 1992. – С. 316–334.
- ³² *Троциньський, В. П., Шевченко, А. А.* Українська політична еміграція між двома світовими війнами // Політична історія України ХХ ст: в 6 томах. – К., 2003. – Т. 5. – С. 60.
- ³³ Там само. – С. 26–27.
- ³⁴ *Кужель, Л. Я.* Українські таборіві видання у Польщі (20-ті роки ХХ ст.) Огляд окремих видань та періодики // Записки ЛНБ. – 1996. – Вип. 5. – С. 58–69.
- ³⁵ *Ківшар, Т. І.* Український книжковий рух. – С. 250–251.
- ³⁶ *Наріжний, С.* Українська еміграція. – С. 30.
- ³⁷ *Сидоренко, Н. М.* Національно-духовне самоствердження: у 3-х ч. – К., 2000. – Ч. II. Преса інтернованих українців та цивільної еміграції (Чехія, Польща, Румунія, Єгипет, 1919–1924). – С. 38, 244.
- ³⁸ *Троциньський, В. П., Шевченко, А. А.* Українська політична еміграція... – С. 46–47, 52–53.
- ³⁹ *Наріжний, С.* Українська еміграція. – С. 92–93.
- ⁴⁰ *Троциньський, В. П., Шевченко, А. А.* Українська політична еміграція... – С. 54–60.
- ⁴¹ 80-ліття читальні «Просвіта» у Вінніпезі. – Вінніпег, 1985; *Цукорник, О.* Ювілейна книга т-ва «Просвіта» в Кенорі, Онтаріо. 1915–1965. / за ред. Ольги Войценко. – Кенора; Онтаріо, 1965.
- ⁴² *Цукорник, О.* Ювілейна книга т-ва «Просвіта» в Кенорі. – С. 199.
- ⁴³ *Рудницький, Ярослав*. Українські бібліотеки в Канаді // Українська Вільна Академія наук. Серія «Літопис УВАН». – Вінніпег, 1954. – С. 25.
- ⁴⁴ *Тернопільський, В. К.* Українська читальня або кожний українець повинен знати / Українська видавнича спілка Українського голосу в Канаді. – Ч. Перша. Б.д.
- ⁴⁵ Там само. – С. 3.
- ⁴⁶ Там само. – С. 1–40.
- ⁴⁷ Там само. – С. 42.
- ⁴⁸ Там само. – С. 42–47.
- ⁴⁹ *Рудницький, Ярослав*. Українські бібліотеки в Канаді. – С. 14–22, 33–38.
- ⁵⁰ Там само. – С. 8–13.
- ⁵¹ *Заремба, О. С.* Видавничо-бібліотечна інфраструктура української еміграції в Чехо-Словаччині між двома світовими війнами: автореф. дис. канд. іст. наук. – К., 2002.
- ⁵² *Биковський, Л.* Бібліотечна справа в Чехословаччині // Бібліологічні вісті. – 1922. – № 1–2. – С. 82–92; *він же*: Книжна справа в Чехословаччині // Бібліологічні вісті. – 1922. – № 1–2. – С. 3–32; *Живний, Л., Уртель-Верчинський, С.* Бібліографія і завдання бібліографічних інститутів // Бібліологічні вісті. – 1927. – № 4. – С. 5–8, 9–11.
- ⁵³ *Вукowski, Leon.* W sprawie pedagogiki bibliotecznej. – Warszawa, 1938; *він же*: Ogolna polityka biblioteczna. – Warszawa, 1938.
- ⁵⁴ *Биковський, Лев*. У службах українській книжки. – Денвер; Колорадо, 1972. – С. 38–7; *він же*: Книгарні – бібліотеки – академія: Спомини (1918–1922). – Мюнхен; Денвер: Дніпрова хвиля, 1971.
- ⁵⁵ *Федорук, О.* Передмова до праці Симона Наріжного. – С. 10–11.